

Mák Ferenc
A megkerülhetetlen szembesülés

Vajda Gábor: *Remény a megfélemlítettségben – A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1945-1972)*; Szabadka – Magyarországtudós Társaság, 2006, 503 p.

Vajda Gábor délvidékiségünk egyik legfontosabb kötetét tette az olvasók asztalára, amikor az irodalomtörténeti szempontokon túl, a magyar nyelvű irodalmiság eszmei értékrendjét is méltatta a *Remény a megfélemlítettségben* című könyvében. Mi több, a közel hét évtizednyi történelmi valóság lényegéből eredeztette azon gondolatiságot, amely a vidékünkön mindenkor meghatározta az írásban megszólalók – az írók, a költők, a publicisták – magatartását. Azt is, amit mondtak, s azt is ahogyan mondták. A délvidéki magyar ember szellemi arca, szándéka és magatartása, alkotó-teremtő elhatározása – ha úgy tetszik, még izomereje is – úgy alakult, ahogyan a társadalom kényszerítő erői befolyásolták azt. Vagy majdnem úgy alakult, mert azért a rejtőzködő hagyományok erejét sem szabad figyelmen kívül hagyni; a csempészárúvá minősített, s többnyire csak a családon belül élő nemzeti gondolat fegyelmező rendje sok esetben meghatározóan alakította az emberi sorsokat. Határt szabott az önfeladásban és a lojalitás ingoványos útvesztőiben. Amit a magyar tanulóktól elvett a partizánünnepek kultikus idegensége, azt részben visszaadta a betlehemezés misztériuma. Vagy visszaadhatta volna – ami megint csak vállalás és elszánás kérdése (volt). Hogy mindazonáltal mivé vált az elmúlt évtizedek délvidéki magyar írásbelisége, hogy milyen külső – hatalmi és ideológiai – erők, és belső – önvédelmi, lélek- és szellemépítő – elszánások alakították irodalmunkat, azt elsősorban önismereti szempontból érdemes végre, ennyi idő múltán, tisztán látni. A saját árnyékunkon átlépni ugyan így sem lehet, de jó, ha végre belülről jön a fény.

A második világháború utáni történelmünk a több tízezer áldozatot követelő népiirtás véres bosszújával kezdődött, s az ebből eredő rettenetes félelemmel, hogy az események bármikor megisméltódhatnak. Hogy ennek mekkora volt a reális veszélye, az ma már a történetek súlyos elhallgatásának tényéből is kiolvasható. A

jugoszláv hatalom akkor is, és azt követően is használati eszköznek – jobbik esetben munkaerőnek – tekintette az elcsatolás útján megszerzett területek nemzeti kisebbségeit, s ezt semmi sem bizonyítja jobban, mint a volt délszláv állam összeomlásának véres eseményei. Amilyen volt a rendszer, olyan volt az eltűnése is – életében és holtában is a lényegét mutatta meg. Hogy Közép-Kelet-Európában másutt sem volt különbség, az vajmi kevés vigaszt jelent a délvidéki (egykori vajdasági) magyarok számára. A délvidéki magyar írásbeliség 1944 végén a tömegmészárlás rettenetében született újjá, és kudarcára, a lényegéről árulkodó összeroppanására, a sorskérdéseink továbbgondolására alkalmatlan eszközei gyengeségére is a 90-es évek véres háborúinak fenyegetettségében volt kénytelen ráébredni. Két végzetes pusztulás között kellett volna szólni az életről, ám erre sem az idő, sem a körülmények nem adtak lehetőséget.

Két évszázad történelme – megtévezve két világháború egymásra meredő lövészárkaival – végzetesen szembefordította egymással a két nemzetet, megalapozva ezzel azt a gyűlöletet, amellyel a szerb hatalom a magyar alattvalóival szemben viseltetett. 1920 után előbb a szerb királyi monarcho-fasiszta, majd 1944-et követően a jugoszlávnak nevezett, de változatlanul ugyancsak szerb nacionál-kommunista hatalom gyarmati kiszolgáltatottságba kényszerítette a délvidéki magyarságot. Az élet minden területén a legmesszebbmenőkig elvárta tőle, hogy lojális legyen. Ezért cserébe biztosította a számára, hogy otthona négy fala között élhette magyar életét és használhatta az anyanyelvét. A küszöbén túl viszont már csak akkor, ha az aktuális hatalom – ilyen-olyan megfontolásból, de mindenkor a politikai haszon szándékával – a számára megengedte. Minden hatalmi intézkedése azt szolgálta, hogy a kisebbségi magyarságot elidegenítsék a múltjától, számúzzák a saját történelméből. Belgrádban jól tudták: el kell választani a népet a saját történelmétől, nehogy öntudatra ébredjen. A délvidéki magyarság számára nem létezett a honfoglalás emlékezete, értékrendjéből számúzták a XVIII. századi újjászületés korát, a 48-as szabadságharc emlékét, a kiegyezéskori nemzeti felemelkedést, s főleg a trianoni tragédiát. Kapott helyette kétes partizántörténeteket, a proletárdiktatúra osztályharcos optimizmusát, hamis humanizmust, emberi másodrendűséget és alattvalói alázatot. Anyanyelvű iskolákat

korábban is csak módjával, az ötvenes évektől pedig jószerével sehogyan se.

A délvidéki magyarságtól elvettek mindent, ami a történelmében az egészséges, építkező nemzetről szólt, mindet, ami büszkeséggel tölthette volna el. S ha valaki népe öntudatáért aggódott volna, azt azonnal a nacionalizmus vádjával bélyegezték meg. Mint ahogyan nacionalista volt az is, aki a magyar nyelv épségének megőrzéséért, a történelmi ünnepekért, vagy a hagyományos szokásrend megőrzéséért emelt volna szót. Ezért amikor szerveződni kezdett a magyar művelődési élet – az ötvenes évek elején, a palicsi Magyar Ünnepi Játékokat követően, vagy két évtizeddel később, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület tevékenysége nyomán – a jugoszláv állam hatalmi úton fojtotta meg annak még a csíráját is. Lehattunk szolgálalkúék, meghunyászkodók és beolvadók, mert – a többségi értelmezés szerint – nemzeti hagyományaink és szellemi örökségünk eleve erre a sorsra ítélt bennünket! Jugoszláviában magyarként eredendően nem lehet más az ember, csak lojális, hitszegő, a közösséget feladó, szellemi-ideológiai bérmunkás. Csak az érvényesülhetett, akiből teljes mértékben kivesztek az önvédelmi reflexek. Az ötvenes évek második felében a testvériség-egység jelszavával megszüntették a magyar iskolákat, a magyar osztályok legfeljebb tagozatai lehettek az állami szerb iskoláknak, s ezzel a másodrendűségi érzés gerjesztésének újabb hullámát indították el. Ettől kezdve az anyanyelv közéleti használata eleve gyanút keltett. Ehhez járult az állandó bizonyítási kényszer terhe, a lojalitással kapcsolatos elvárások torz valósága, hiszen voltaképpen nem is csak lojalitást vártak tőlünk, hanem lehetőleg a teljes azonosulást. Ha „csak” magyar volt az ember (hasonlóan, mint a két világháború között), akkor szükségképpen – bevallva, vagy bevallatlanul –, kisebbségi sorsot vállalt. Nemcsak nyílt, vagy leplezett lekezelést, ideológiai rágalmat, hanem a saját munkája hasznából történő kiszorítottságot is, egyéni és nemzeti önfenntartásának ellehetetlenítését is.

A jugoszláviai magyaroknak az irodalmukkal is bizonyítaniuk kellett, hogy semmiben sem azonosak az egy emberöltőnyi idővel előttük járókkal, következésképpen azzal a hagyományvilággal sem, amely

nemzeti irodalmunknak a szilárd alapját képezte. Fehér Ferenc költészetéből kiolvasható, már a háború befejezését követő évektől kezdődően, a saját tapasztalatai nyomán tisztában volt vele, hogy a vajdasági magyarság megújulása nem egyéb, mint „perspektívtalan látszat”. *Ének a Tiszáról* című versében azt kérdezte: „ki látja, hogy a felhők nyakán is / fényes kis lakat van? / kinek fáj az ember bennem, kis magyarban, / ki a felnőtt világgal így magamra maradtam?” Ám a gondokról, az egyéni és közösségi sorskérdésekről szólni csak nagyon óvatosan lehetett; a vajdasági magyar valóság azonban még így sem jelenhetett meg a vajdasági magyar irodalomban. Mi több, a táj irodalmi hagyományairól nem volt ajánlatos beszélni, hiszen azok polgári gyökerűek voltak, és – ahogyan Vajda Gábor fogalmazott: „főleg Szenteleky koncepciójának egyoldalú értelmezése miatt” – jórészt jobboldalinak minősültek. A kényszerből hagyományként vállalt „két háború közötti baloldali szépirodalomról viszont az ötvenes években ugyanakkor egyre inkább bebizonyosodott, hogy az jóllehet harcos volt, s mint ilyen, folyamatosan hasznosítható lett, nem – vagy csak nagyon kevésbé – volt »szép«, következésképp irodalomesztétikai példamutatása nincs.”

A lassan ideológussá vált Bori Imre *A művelt emberfőkről* című, a Magyar Szóban 1960. július 31-én megjelent írása koronázta meg a hamis valóság mítoszát: „Mert a szocialista eszmék – írta az irodalompolitikai tekintély magasából –, amelyekben hiszünk, amelyek szellemében élünk és dolgozunk, hadat üzentek a polgári társadalom »felosztott világának« a művelődés területén is. A harmónia egyén és társadalom, ember és természet, ember és szellem között ma már nem utópia, hanem bizonyosan bekövetkező, megvalósuló jövő. Ez a világ harmonikus műveltséget tételez fel, olyan embereszmény megjelenését, amilyent az eddigi világtörténelem csupán rendkívüli alkalmakkor, egy-egy pillanata tudott létrehozni a görögöknél, a reneszánsz idején...” Néró nézhette ekkora önhittséggel az égő Rómát! Ezekben a túlradó lojalitásról árulkodó mondatokban egyszerre van jelen a jugoszláv politikai rendszer dicsőítése, a szocialista emberideál magasztalása és a hagyományos történelmi értékek megcsúfolása – egyszóval: a délvidéki magyarság tragédiájának teljes valósága. A baj az volt, hogy ezzel a meggyőződéssel Bori Imre kánonalkotóvá, egyszersmind a

szerb hatalom által gerjesztett magyar nemzetellenes ideológia letéteményesévé vált. A délvidéki nagy hazugságban immár helytartóként ő hitelesítette a mércét. Szomorú elégtétele a történelmünknek, hogy 1994-ben, a fél évszázados nagyszerb politikai törekvések háborús végkiteljesedésnek poklában, a Hídban megjelent **Hagyomány, azonosságtudat, migráció** című írásában maga szólt az életünket megnyomorító ideológiai kényszerek katasztrofális következményeiről.

S amikor Herceg János ezt követően is makacsul ismételte: „nem zárkozhatunk el népünk előtt, ezt a világot, annak valóságát kell munkánk tárgyává tenni, az itteni emberről kell szólni, a sorsára kell figyelni” – véleményének kimondásával egyedül maradt. Szembe kellett nézni annak veszélyével, hogy aki az adott élet jelenségeinek okait a valóság mélyrétegeiben kereste, az önmaga fejére idézte az irredentizmus vádját. Erre is Bori Imre szolgáltatott példát, amikor *A jugoszláviai magyar irodalom története* című művében Tamás István – egyébként kiváló regényéről –, az Egy talpalatnyi föld című művéről azt írta: „A regény jelentőségét és valódi értékét csökkenti és szinte semmissé teszi az események és a főhős szerepének értelmezésében megnyilatkozó irredenta törekvés.” Pedig a regényíró csak azt tette szóvá, hogy 1920 után a délvidéki magyarságot megfosztották a legalapvetőbb létfeltételeitől, kiforgatták vagyonából és felszámolták nemzeti intézményeit is. „Bori Imre tekintélye – fogalmazta meg Vajda Gábor – ezekben az években elsősorban az irodalomtörténeti tevékenységének eredményeként, a jugoszláv politikával kötött kompromisszumával összefüggésben nőtt meg jelentős módon.” Az irodalom szerepéről vallott elképzelése elsősorban a napi politikai spekuláció jegyében született, s emelkedett kánonná.

Vajda Gábor eszme- és irodalomtörténeti számvetésének igazi erénye, hogy rámutatott a vajdasági „modernitás” megszületésének körülményeire, és a Bori Imre által képviselt hatalmi irodalompolitikának a nonkonformista törekvésekkel történő megbékélésére. Könnyű volt az egymásra találás, hiszen a szocialista irodalmi eszménykép, és a lázadó fiatalok irodalmi formakultúrája egyaránt fényévnnyi messzeségre volt a délvidéki magyar valóságtól, az őket érintő valamennyi sorskérdéssel történő szembenézés

szándékától. A modern törekvések életidegensége az általános emberi elidegenedés művészi ábrázolását tűzte ki céljául, mintha a délvidéki magyarságnak a saját történelméből történt száműzése megegyezne a nyugati modern társadalmak jóléti luxus-közérzetével. Vajda Gábor okfejtés tiszta és mindvégig következetes.

A későbbi symosion-mozgalom tagjaiként számon tartott „ifjú gondolkodók” számára a marxizmus régi és új teoretikusai – a Praxis folyóirat filozófusait követve – a mindenkori idejétmúlt elleni nyílt lázadást legitimálták. (E felfogásukban főleg Krleža és Sinkó bátorította őket.) Annál is inkább, mert „a kommunista jugoszláv szellemet nem annak életgyakorlata szerint fogták föl, hanem úgy, ahogyan az az alkotmányban és a törvényekben, de elsősorban Tito elnök nyilatkozataiban megfogalmazást nyert”. A jugoszláv kommunista szellemiség a Symosion-mozgalom néhány tagja számára azért jelenthette az önmegvalósítás lehető legnemesebb módját, mert „Tito politikája (a Sztálinnal való szembe fordulás, az öngazgatás bevezetése, a nemzeti kisebbségek nemzetiségként való érvényesülése, az el nem kötelezett országok közötti egység szorgalmazása a béke érvényre juttatásáért) a jugoszláv példa által az emberiség megváltásának legcélszerűbb, legvalóságosabb módját kínálta”. Oskar Davičo nyomán mélyen hitték, hogy Marxék óta a JKSZ foglalta először programba a marxizmus humánus gondolatait. „A racionális gondolkodás túlfeszülése mellett tehát a ködösség kultusza is jelen van a Symosion-mozgalomban. Ez érthető is, hiszen az értelem fényénél olyan dolgok világosodhatnak meg, amelyeket ezeknek a tehetséges, mohón olvasó, de azért a jugoszláv nemzetköziség medrébe terelt fiataloknak nem volt szabad tisztázniuk. Németh László irányába csak elvétve tájékozódhatnak. Ezért a nyelvi és szellemi magyartalanság köde olykor teljes homályába borítja a Symosiont. (...) A hit (az igazság birtoklásának hite – M. F.) önszuggesztíója egészen a hatvanas évek végéig elfeledteti ezekkel a fiatalokkal a múltélményt, azt a tényt, hogy a vidékiséggel csatázva, saját élményvilágukat is elvetik, és a jelent is – legalábbis az első nagyobb csalódásokig – a jövő felől szemlélik, tehát nincsenek tisztában a társadalom valóságos alakulásával.” A baloldali ideológia tiltotta utaktól eltekintve szabadon csaponghattak az irodalom – majd később a közélet – világában. A hatalom – folytatja Vajda az

okfejtését – „a kezdeti tanácstalansága után rájön: ezek a nagyhangú fiatalok az ország politikájának tekintélyét növelhetik, hiszen a határon túli vérrokonainál úgy gyakorolhatják szabadabban magyarságukat, hogy közben nem bomlasztják Jugoszlávia egységét”. Amit tehát a szerb hatalom a magyar anyanyelvű oktatás, a magyar anyanyelvű tudományosság, a magyar intézményrendszer létezése és szabad működése terén elvett tőlünk, azt a modern filozófiai gondolkodás és a szabadvers kusza indulatiságának engedélyezésével vélte visszaadni.

Az Ifjúság című lap fiataljai számára indulásuk első pillanatától kezdve a provincializmust az örökölt (magyar nemzeti sajátosságnak tekintett) nacionalizmus, a vidéki öntudatlanság, az önelégültség, az igénytelenség, az üres szólamok uralma és a hatalmi összefonódás jelentette. Az idősebbek pedig már csak azért is tartózkodtak tőlük – mutatott rá az irodalomtörténész – mert „az esztétizálásba húzódó Híd folyóiratnál is magyarellenesebbnek tartották” őket. „Távlatilag viszont, minthogy a gyökereit többnyire nem bocsáthatta a nemzetköziségnél, a kölcsönzött, vékonyan szórt talajnál mélyebbre, a létező közösségbe, tehát e nemzeti kultúra mélységeibe, a napi politika szele arra csavargatta, amerre akarta.” Mindenki ismerte a játékszabályokat: a legcélszerűbb megoldás az érthetetlenbe, az ellenőrizhetetlenbe, vagy legalábbis a többféleképpen értelmezhetőbe rejtőzni el, hiszen ez felmentett az állásfoglalás kényelmetlen kötelezettségei alól. S ha a jugoszláv irodalmak számára a 68-as európai mozgalmak nyomán szárba szökken nyugat-európai újbaloldaliság bizonyos fokú felszabadulást és megújulást eredményezett, nem hozta meg a kényszerek alóli felszabadulás a vajdasági magyar irodalom számára. A jugoszláv eszmeiség továbbra is a teljes súlyával telepedett rá. Időközben pedig a szelíd baloldali vá oldott bolsevizmus állameszméje ugyan összeomlott, a nyugat-európai újbaloldaliság azonban a liberalizmus köntösében teljes vértetében mentette át magát a napjainkba.

A nyugati marxizmus eszmevilágán felcseperedett és hatalomra jutott 68-as nemzedék Közép-Kelet Európában mára csak azért nem hozta létre a maga gulágrendszerét, mert az előtte a bolsevizmus és a fasizmus szalonképtelenné tette a történelem előtt, s ők voltak annyira

elitek, hogy fínyásan ügyeltek a mandzsettájuk tisztaságára. Liberalizmusuk hőhullámaiban azt hitték, hogy a demokrácia tekintetében már citoyenek, holott csak konformizmusukban voltak burzsoák. Ezért a Gulág helyett teremtettek valami mást: a kirekesztés, a megbélyegzés és a kizárólagosság gulág-világát. Ezt éljük ma. Így lett a proletár internacionalizmus szellemellenes diktatúrájából a liberális kozmopolitizmus nemzetellenességén át vezető, általános értelemben vett életellenes globalizmus valósága, miközben folyamatosan a felvilágosodás meghirdette egalitarizmusra esküdve tiporták lábbal az egyéni és közösségi szabadságjogokat. Mert a látszatdemokráciák világában szabad csak az lehetett, és ma is csak az lehet, akinek a hatalom megengedi a szabadság illúzióját. A közösségi jogok szempontjából ez nem kisebb kirekesztettséget jelent, mint a bolsevizmus és a fasizmus felsőbbrendűséget hirdető elit-bölcselete.

Mégis, a történelem ellenére, tiszta pillanatához érkezett a délvidéki magyar közgondolkodás (is). Kisebbségi helyzetéből eredő kiszolgáltatottságunk ugyan mitsem változott, de megszűnt az egypárti diktatúra totalitarizmusa, s ez bizonyos mértékig lehetővé tette, hogy arccal ismét a nemzeti hagyományai felé forduljunk. Önmagunkkal szembeni elvárásainkat ma már szabadon fogalmazhatjuk meg, s magunk mögött érezhetjük történelmünk biztos támaszát. Örökölt intézményeink ugyan romokban hevernek – újak pedig alig-alig jöttek létre –, saját iskoláink hiányával is szembe kell néznünk, miközben nyomaszt bennünket a közösségi élet gazdasági alapjainak a hiánya is. Ha korábban, fél évszázadon át azt kellett éreznünk, hogy nincs a számunkra vállalható és értékeiben követhető magyarságkép – ami volt, az egy szovjet-gyarmati Magyarország volt, ahol a nemzeti gondolat ugyanúgy az illegalitásba kényszerült, mint valamennyi utódállam-beli magyar közösség esetébe – akkor ma azt kell látnunk, hogy az anyaország liberális göggel vitatja el tőlünk a nemzethez tartozás jogát. A délvidéki magyarság magára maradt, de ez nem feltétlenül kell, hogy rosszat jelentsen. Gondolkodóinknak, írástudóinknak, programadó értelmiségünknek tisztában kell lennie a felelősséggel: egy kisémmizett, szellemi és anyagi javaitól megfosztott, megnyomorított és elbizonytalanodott tömeget kell a jövőjéhez felelősen viszonyuló, cselekvő közösséggé formálni. Ehhez egyfelől a múlt súlyos terheitől kell megszabadulni, másfelől nemzeti

intézményekben kell megalapozni a jövőbeni érvényesülés lehetőségét. Ha a mai hivatalos Magyarország nem hajlandó az utódállamokban élő magyar kisebbségekkel nemzeti közösséget vállalni, a délvidéki magyarságnak önmaga erejéből kell megmutatni régiójának igazi történelmi – és persze ezzel együtt a szellemi és a gazdasági – értékeit, ami csak az övé, amit csak ő tud hozzáadni a magyar nemzet évezredes örökségéhez. A délvidéki magyarságnak abban kell nagynak mutatkoznia, ami önmaga lényege, amiben egyedülálló, egyszeri és megismételhetetlen. Nincs már okunk a rejtőzködésre, nincs miért büntudatból lojálisnak lenni. Ahogy a közéletünk és a tudományos világunk, úgy az irodalmunk is megérett arra, hogy a valóságos gondok terhe alatt nőjön naggyá, váljon éretté.

Vajda Gábor könyve a tisztánlátás pillanata. Ha igaz, hogy a közösség lelke a művészetében (és az irodalmában) mutatkozik meg, akkor annak is igaznak kell lennie, hogy az irodalmáról alkotott kép a közösség szellemi kondíciójáról is közvetlenül árulkodik. Amit a jeles irodalomtörténész a délvidéki magyarság szellemi-lelki állapotáról megmutatott, az amennyire lesújtó, legalább annyira felemelő is, mert aki részese volt ennek a múltnak, annak felelősséget kell éreznie a jövőjéért is. Ahogyan Vajda Gábor vallja: a múltkutató célja az, hogy a kulturális örökség fölélesztése által fejlessze, erősítse a nemzeti önismeretet. A reformkorban ez egyszer már sikerült. Nem kisebb elszánással kell hinni ma is a közösségi újjászületésben, azért, hogy „ezerszáz éves jelenlétünk ne maradjon holt tőke, hanem váljon eleven jövőteremtő erővé: az írók világában, társadalmi fórumokon és az iskolapadban is”.